

ЗА НАЦИОНАЛНОТО И ОБЩОЧОВЕШКОТО В БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА ЛИТЕРАТУРА

Илия Конев

През 1965 г. Съюзът на българските писатели проведе теоретична конференция на тема „Националното своеобразие на съвременната българска литература“. Основните доклади и много от изказванията на конференцията осветлиха важни аспекти на проблемата за националното своеобразие на всяка литература изобщо, посочиха несъмнени и добре забелязани черти на това своеобразие в българската литература през различни периоди от вековното ѝ развитие. „В тази област — отбеляза тогава в своето изказване писателят Димитър Димов — спадат например въпросите за същността, произхода и развитието на националното своеобразие в нашия народен епос и в историята на старата ни или съвременна литература, въпросът за относителната стабилност или относителната лабилност на това своеобразие спрямо развитието на световноисторическия процес, въпросът за съотношението между достиженията на нашия национален гений в културата и достиженията на други народи и най-сетне въпросът за съотношението между националното и интернационалното в нашата съвременна социалистическа литература.“¹

Доколкото постави или реши някои подобни въпроси, проведената теоретична конференция имаше и по-широко значение, тя носеше в себе си стремежа да изясни многостранността на проблемата, да покаже нейната безспорна класова определеност, отричана от застъпниците на буржоазно-идеалистични, по същество ненаучни и реакционни течения. Впоследствие докладите и изказванията бяха издадени в специален сборник и така те днес са достъпни за всички, които проявяват интерес към тях, или пък научно разработват толкова съществени и все още недостатъчно осветлените въпроси, съдържащи се в проблемата за националното своеобразие на българската литература, за нейното участие в световния литературен процес. Всъщност като термин националното своеобразие не отсъства от почти нито една статия за родната ни литература. Той обаче се споменава по-малко в случаите, когато се имат предвид конкретни посочени и обяснени черти на това своеобразие, а повече — като постановка и най-обща констатация, без да се дава достатъчна представа за черти на действително вярно доловено национално своеобразие, и още по-малко за доказани форми на участие на българската литература в световната литература, която разбираме и възприемаме като съвкупност от художествените постижения на абсолютно всички малки и големи народи.

¹ Националното своеобразие в литературата. Материали от една теоретична конференция. Издателство Български писател, София, 1966, стр. 85.

Нерядко още при първия опит за съпоставка с аналогични явления в други литератури изчезва всяка предполагаема разлика, констатираното национално своеобразие сякаш губи от смисъла си. Казвам сякаш, защото национално специфични черти на една литература се оказват присъщи и на други литератури, те се обуславят от някои общи закономерности на литературното развитие, от призванието на литературата да подпомага и стимулира човешкия прогрес. Демократизмът и свободолюбието например, национално-патриотичната приповдигнатост на художествената творба и нейната изключителна близост до народния живот са черти на много литератури от епохата на националноосвободителните борби и други периоди на прогресивни социални движения. Селската и градската беднота, грубата социална експлоатация, солидарността и нарастващата съпротива на пролетариата срещу класовия враг и пр. са свързани с редица промени в бита и душевността на народа или отделната личност, с национално-специфични черти на литературата като основна форма на обществено съзнание от периода на антикапиталистическата и антифашистката съпротива, с ярки художествени образи и нови естетически идеали. От цяла редица сравнителни проучвания знаем, че в развитието на съответните литератури тези социални или културно-исторически факти и фактори са свързани с еднакви или сходни естетически черти на националното им своеобразие. „Другарството, любовта към труда, служенето на обществото и т. н. — забелязва в доклада си Андрей Гуляшки — са черти и з о б щ о присъщи на социалистическия човек. Тия черти се превръщат в конкретна реалност, в конкретна душевност само когато се проявят и чрез своеобразието на неповторимата човешка индивидуалност и чрез относително трайното качество на националното своеобразие.“¹

Естествено всички подобни елементи се посочват и трябва да се посочват като национално своеобразие на литературата тъкмо и поради това, че те съдържат в себе си и оня отличителен белег за по-широката, извъннационалната значимост на определена литература. Тук възникват един от най-съществените въпроси, които стоят пред всяка литературна наука, за да бъдат изследвани или пък преосмисляни в духа на съвременните социални идеи и движения. Ето някои от тези въпроси: къде е всъщност невидимата граница между национално-своеобразното и общочовешкото в литературата, кое е това общо, което ги обединява в едно неразкъсваемо единство? Дали то е в стилно изразните средства, в идейната атмосфера или пък в тоналната нагласа на творбата, получена в дейно общуване и с народния епос; в географската и историческата обусловеност на изобразеното в нея събитие, или пък в обусловената от историческото развитие душевност на отделната личност и народа, която постоянно се изменя и обогатява, запазвайки завинаги отличителното в своята същност? Какво по-точно в национално-самобитното се явява своеобразна спойка с художествената култура на други народи и предпоставка за нейното обогатяване? Има ли моменти в нашата културна и политическа история, когато същата тази самобитност е била тълкувана така превратно и консервативно, че е оставила нашия народ „назад в редица области на науката и живота“, както отбелязва още в началото на доклада си Тончо Жечев?

Нуждата от повече съвременни изследвания, в които проблемата за националното своеобразие на българската литература през отделни нейни периоди да бъде изяснена върху основата на убедителна научна аргументация и методологически издържана постановка, е твърде голяма. Настоящата статия е опит да се разкрие и обясни взаимната, исторически създамата се връзка на националното с общочовешкото в развитието на българската възрожденска

¹ Цит. сборник, стр. 17—18.

литература и във връзка с това някои особености на възприемането ѝ от други народи да посочи като показателни за нейното участие в световния литературен процес.

*

Паисий Хилендарски и Софроний Врачански, Неофит Бозвели и Георги Раковски, Петко Славейков и Добри Чинтулов, Любен Каравелов и Христо Ботев — писатели с различен натюрел и подход към съвременната им действителност, с нееднакъв темперамент, но със сходни обществени позиции, национално-патриотични и социални идеали; с нееднакви художествени възможности, — писатели, каквито имат и други национални литератури. „История славянобългарская“ и „Житие и страдание грешнаго Софрония“, „Мати Болгария“ и „Горски пътник“, „Вятър ечи, Балкан стене“, „Жестокостта ми се сломи“, „Войвода“, „Изгубена Станка“, „Крива ли е съдбата?“, „Българи от старо време“, „Моята молитва“ и „Хаджи Димитър“ са типични български творби с неравномерна художествена стойност, по които може да се проследи развитието на българския народностен дух и връзката ни с живота на други народи, настъпващата с десетилетията качествена промяна в националната самобитност и душевността на българския народ — едни в началото на века и много по-различни в дните на Априлската епопея. „О, неразумний юроде! Поради что се срамиш да се наречеш болгарин. . .?“ и характерните за Ботев стихове — „Тоз, който падне в бой за свобода, той не умира“ — ето началната и крайната граници на една определена литературна епоха, в която взаимно се срещат или отблъскват сродни и различни в същността си художествени идеали; ето публичистичната и художествената изява на една мисъл с дълбоко национално и общочовешко съдържание, която е пронизала тъканта на много още произведения на българската възрожденска литература. Ето най-сетне двете граници на епохата, в която народът ни започна своя напрегнат духовен живот с мечтата на Софроний „Еднаж да бъде начало“ и чрез Ботев стигна до оптимистичното прозрение в утрешния ден:

И в това царство кърваво, грешно,
Царство на подлост, разврат и сълзи
Царство на скърби — зло безконечно! —
Кипи борбата и с стъпки бързи
Върви към своя свещен конец. . .
Ще викнем ние: „Хляб или свинец!“

Както вече бе посочено, през епохата на националноосвободителните борби много литератури (тук имам предвид главно балканските) започват своя живот с това, че възпават свободолюбивия дух на своите народи и формират художествената си програма върху основата на най-прогресивните национално-патриотични, социални и естетически идеи. Всъщност тъкмо тогава патриотичната тема става основна за тези литератури и дори по-малко значителните писатели, поети и книжовници започват и завършват произведенията си като лична изповед пред народа и родината, като откровение и призив за безкористна народополезна дейност. Извадим ли я от литературата, изчезва и самата литература — толкова значителна е нейната роля в художественото развитие на българи, гърци, сърби, хървати, румънци. Все едно дали четем „приписка“ към някой ръкописен сборник от края на XVIII и началото на XIX век, послеслов към отечествена история и землеописание, драматургична творба с героичен мотив или пък ода, която отдава поетическа възхвала на изтъкнати народни дейци, патетично написано житие и диалог от типа на „Мати Болгария“ „Плач Сербии. . .“, в които майка и син споделят тревожните си мисли

за съдбата на народ и отечество. Все едно — навсякъде откриваме мисълта за родината, за народната участ и перспективата, която предстои да бъде попълно осъзната. Славянските и неславянски балкански литератури от този период постепенно достигат до всички литературни жанрове — в началото едни от тях предпочитат публицистични, монологични и диалогични форми на изява, бързо достигат до елегията и патриотичната лирика, до драмата и повестта, но тия форми имат своя естетически смисъл единствено в контекста на общата национално-патриотична проблематика, с която живее цялата литература, цялата духовна култура на народа. Като се модифицира съобразно с новите идеи, които всяко ново време възприема и пропагандира, тази проблематика се запазва и обогатява, въздейства върху литературното развитие, държи будно индивидуалното и обществено съзнание. Ето защо свободолюбието, обичта към отечеството, социалният протест в името на една действителна свобода и пр. представлява несъмнено национално своеобразие на всички балкански литератури от периода на национално-освободителните движения. В този смисъл всяка една от балканските литератури има основание да твърди за себе си, че нейна отличителна национална черта е свободолюбието или пък чувството за социална справедливост и пр.

Но това е само едната страна и въпросът за националното и общочовешкото в тия литератури остава нерешен. Общата изява на еднакви или сходни качества на народностния дух в литературата има много свои нюанси, дори придобива по-различна насока било поради зависимостта от специфични черти на народностния характер, било поради съществени различия в историческото развитие на съответните балкански народи. Ще си послужи със следния пример. В румънската и българската възрожденска литература патриотичната лирика е силно изявена, ала никак не е трудно да се посочи и обясни като белег на национално своеобразие онова в поетичното творчество на Петко Славейков и Добри Чинтулов, което го разграничава от патриотичната лирика на Антон Пан или Василе Александри — най-големият румънски поет до 70-те години на миналия век. Хармоничното преплитане на патриотичната тема с любовта на българина към Русия, характерния за българския поет от Възраждането възклик „С Бог и Русия напред“, призивите за общо въстание и вярата в солидарността и революционните сили на другите поробени народи придава на Славейковото и Чинтуловото поетично творчество багри и тонове, които са в съответствие с действително по-различните и национално-специфични форми, през които преминава българският живот. Потърсено в патриотичната лирика на румънци и българи, едва ли ще усетим това своеобразие в съпоставката на отделни български и румънски стихотворения, да речем „Татковина“ от Петко Славейков с познатите стихове на Василе Александри:

Scumpă țară și frumoasă,
O Moldovă, țară mea!
Cine pleacă și țe lasă
E patruns de jală grea!¹

Тук всичко си прилича. Родният край и родината като цяло са неповторими със своята красота, единствено в отечеството си човек се чувства свободен и щастлив, то е свързано с най-хубавите му преживявания и надежди — ето само някои от истините, които открива и по призвание налага този тип патриотична лирика. Достатъчно е обаче само да подхванем „Къде си вярна, ти любов

¹ Буквален превод: Скъпо и красиво отечество, о, Молдова, родино моя! Който заминава и те оставя, е изпълнен с тежка болка.

народна?“ или „Хубава си, моя горо“, за да усетим в пълнота едно отличие на българската патриотична лирика, което има своето основание в хайдушкия Балкан, в дълбините на народността живот и се възприема само върху историческия фон на този живот. За себе си това отличие сърбите го откриват в стихотворенията на Бранко Радичевич и „Горски венец“ на Негош, румънците в поезията на Василе Александри, хърватите — в творчеството на Иван Мажуранич и Август Шеноа, в някои от стихотворенията на Петър Прерадович. . .

Паралелът, който единствен в подобни случаи с относителна безпогрешност установява национално-специфичното, може да се разпростре върху много произведения на балканските народи. В едни от тях той ще констатира свежо патриотично чувство, което не излиза извън родните предели, не обхваща настроения и тежнения на други народи; в други пък тези тежнения и настроения няма да отсъствуват и на възпятата в творбата любов към отечеството ще придават по-богат художествен смисъл. Всяка отделна литература познава добре тези произведения, съчетали в едно национално-патриотичното и интернационалното начало в развитието на народа, гордее се с тях и с право ги изтъква като своя отличителна особеност. На българската патриотична лирика, пък и на цялата ни възрожденска литература този по-богат художествен смисъл на произведенията с патриотични мотиви е дълбоко присъщ. Той се е утвърждавал успоредно с българския национален живот, от него произтича и на него принадлежи като неотменна отличителна черта.

Не тъкмо поради това ли книжовник като Георги Пешаков, който има скромни литературни възможности, в писмото си до Юрий Венелин от 1839 г. изповядва, че иска да работи не само за отечеството си Видин, но също и за „общочовешко добро“? Не тъкмо поради това ли поет като Петко Славейков е изпълнен с дълбоко състрадание към трагичната участ на турския народ и в своя творчески път не отбягва нито една среща с фолклора, обичаите и мъдростта на този народ? И само на този ли народ? Не тъкмо поради това ли писателят Каравелов съумява да се доближи така много до нуждите и възжеланията на сръбския, румънския и други борещи се народи, чиято социална участ отразява с вещина и революционна дързост в своето публично и поетично творчество? Той ни вълнува със своето откровение „обичам те, мое мило отечество. . .“, но също и с обичта си към братята черногорци, сърби, румънци, към гърците и всички свободолюбиви народи. Колкото повече се приближаваме до Ботев, толкова повече тази особеност на възрожденската ни поезия, на цялата ни художествена литература от този период, става все по-очевидна. Няма нищо неочаквано в това, че неговият съвременник и пръв съидейник, апостолът на свободата Васил Левски, запитан за намеренията си, след като България бъде освободена, отговаря, че ще отиде в други земи и там ще се бори за свободата на други потиснати народи.

Характеризира ли тази изповед единството на националното и общочовешкото в българската революционно-демократична мисъл, то поезията на Христо Ботев разкрива най-пълно богатия му естетически смисъл в българската възрожденска поезия. Той е най-националният и най-патриотичният наш поет, който вижда социалните стремления на народа си в перспективата на общото историческо развитие на света. И обратното: най-интернационалистичният поет, който долавя общочовешкия смисъл на големите проблеми на света посредством неизменния си усет за същността на национално-патриотичното. Марксистката литература за вдъхновения автор на „Моята молитва“ и „Хаджи Димитър“ (Димитър Благоев, Георги Бакалов) отдавна откри тази отличителна черта на поетическото му творчество, изтъква я с по-голяма конкретност, (Тодор Павлов, Пантелей Зарев, Петър Динеков) обяснява значението ѝ за разбирането на националното и общочовешкото в българската художествена

и революционно-демократична мисъл през Възраждането. Ботев е наричан „българският гений“ (Тодор Павлов), творчеството му е съпоставяно с големи световни поети и координатите на този паралел обхващат неговия влог в световната литература — влог от блестящ поетичен талант и оптимистичен революционен поглед за света, мащабни художествени обобщения, дълбоко изстрадали и естетически осмислени общочовешки настроения и идеали, непоколебима вяра в „единната обща сила на човеческият род на земното кълбо, за да твори добро“. „Неговият основен девиз в лириката му — изтъква с основание Пантелей Зарев — гласи: само когато народът и човечеството се развиват исторически свободно, само тогава и личността ще намери своята свобода...¹ Вдъхновеният автор на „Моята молитва“ се нагърбва с тази общочовешка мисия на защитник на робите, очакващи своя „първи ден“, като български поет, който с борческата си мисъл за „бащиното огнище“ става в известен смисъл гражданин на света, на освобождаващия се от робството свят. Живее в Русия и там се възхищава от руската прогресивна обществена мисъл; изявява се като поет, публицист и революционер главно на румънска земя и там вижда острите социални противоречия между бедното румънско селячество и ограбващите го чокони; отблизо следи събитията в балканските страни и макар да не е бил във всички тези страни, има точна представа за състоянието, характера и програмата на главните движения в тях, знае какво да защити и какво да отрече като вредно за подготвяната революция и човешкия прогрес изобщо. Отдалечен от барикадите на парижките комунари, през 1871 г. той единствен сред своите сънародници се оказва толкова близко до тях и оценката му за историческото значение на подвига им е вярна във всяка буква на записаната мисъл в „Символ-верую на българската комуна“. Всичко това е несъмнена национално-специфична черта на българската патриотична лирика от Възраждането. Не защото в известна степен не се отнася и за други литератури, а защото с характерните си произведения, най-вече с песните на Ботев, възрожденската ни поезия със свой глас и в съответствие с основния си естетически идеал манифестира общочовешки осмислени национално-патриотични чувства и идеи.

*

Нашата нова литература започва с публицистичния жанр на „История славянобългарская“. Подобно на „Разговор угодний народа словинског“ от хърватския книжовник Андриа Качич Миошич, „История разных словенских народов, най паче Болгаров, Хорватов и Сербов“ от Йован Раич и други сходни произведения, тя е плод на същата необходимост, която утвърждава ролята на историографията в южнославянските литератури от средата на XVIII и първата половина на XIX век. Колко национално-своеобразна по форма, стил и предназначение обаче е Паисиевата история, колко активно е отражението ѝ в по-нататъшното развитие на българската литература. Тя звучи като манифест на пробуждащото се за живот българско национално съзнание, определя основни задачи на развитието на българския народ и сред тях набелязва отношението му към други народи, преди всичко съседните. И то с цел да осъди практиката на противопоставянето, на грубо и антиисторичното в същността си разделяне на тези народи на избрани и обречени да чезнат в невежество и тъмнота; Паисий изтъква тяхното равноправие и обективно съществуващата възможност да се развиват свободно в атмосфера на взаимно опознаване и подпомагане. Такъв е вътрешният смисъл на подбраните от Паи-

¹ Вж. очерка му за Христо Ботев в „История на българската литература“, БАН, том втори, София, 1966, стр. 533.

сий факти за героичните моменти в историческото минало на българския народ — не да го издига и противопоставя на другите, а да лиши от основание ония, които не са го зачитали.

Като вълнуващ непосреден отзвук на важни национално-патриотични задачи Паисиевата история силно въздействува върху мислите и делата на последвалите го български писатели и книжовници. По такъв начин тя допринася за по-спонтанната изява на национално-патриотичното и социално-справедливото в развитието на българската възрожденска литература. Не случайност, а дълбока закономерност е, че тази литература не притежава нито едно патриотарско национално-шовинистично произведение, че остава напълно чужда на антидемократични настроения и тенденции, които иначе намират ограничена изява в някои периодични издания. Заговарят ли за нуждата от по-широка просвета за народа, от самопожертвования в името на този идеал, Софроний Врачански, а малко по-късно Петър Берон, Васил Априлов, Неофит Рилски и други техни съвременници всякога насочват българското внимание и към опита на „другите народи“, изказват се възторжено за ревността, с която най-заслужилите им дейци изпълняват патриотичните си задължения, привеждат данни за свободололюбието им. Софроний бе тоя, който още в зората на българското възраждане се обърна към сънародниците си с думите: „Вижте греците, виждте армените, виждте и евреите! И виждте и европианите! И о н и в с и н е с а л и ч е л о в е ц и к а т о н а с?“ В литературата ни постепенно се налага уважението към свободолобивите народи, солидарността с тяхното справедливо дело. Тази нейна особеност е от съществено значение за правилното национално-патриотично и интернационално възпитание на българина, който не само през Възраждането, но и през по-новите периоди от своето историческо развитие не остава безчувствен за въжделенията и борбите на съседните му и по-далечни народи.

След малко ще се върна отново на този съществен въпрос. Ще се спра тук на някои свързани с него отличителни черти на българската възрожденска белетристика, сътворена от Васил Друмев, Илия Блъсков и главно от Любен Каравелов. В нашата литературна наука съществува убеждението, че тя е „битово-изобразителна“, че „в по-голяма или по-малка степен е свързана с настроения, които пораждат битът и родната природа“. Макар и да не е невярно, едно такова определение е непълно, то не изтъква общочовешките настроения и тежнения, които българската художествена проза от Възраждането отразява в едно или повече свои произведения, успоредно с домашното, национално-актуалното.

Българската възрожденска белетристика не създава ярки художествени образци, каквито литературата ни постига с поезията на Христо Ботев. Това е основен факт, който трябва да се има предвид при изясняването на въпроса за нейното национално и по-широко значение — в сравнение с поезията, последното е твърде малко. В други съседни литератури тези два жанра се намират в по-различно съотношение, в хърватската дори е обратното — може да се приеме, че белетристиката има по-трайни и художествено по-значими постижения.

Но какво в случая може да се каже за нашата възрожденска белетристика, за националното и общочовешкото в проблематиката и художествените обобщения, до които тя достига? Мисля, че в нея национално-патриотичната и битова проблематика има повече свои аспекти, че с отделни свои произведения белетристиката ни също напуска домашните граници, опитвайки се да обхване проблеми и идеи с по-всеобхватно значение. Тя се интересува от живота и ромънската, гръцката и всички южнославянски литератури. Така, върху материал от сръбската социална действителност Каравелов създава повестите си

„Крива ли е съдбата?“, „Наказал я бог“ и „Сока“, в които мотивирано подкрепя всеки положителен порив за социална справедливост. Малко по-късно, когато е в Букурещ, той пресътворява отличителни черти от образа все на този анти-социален тип от XIX век, който в България се представлява от Хаджи Ничо, в Сърбия — от чорбаджи Сава Йованович, в Румъния — от Дину Патрика, Андронаке Тузлук и други чокои. В творби като „Турски паша“, „Маминото детенце“, „Крива ли е съдбата?“, „Хаджи Ничо“ и други национално-специфичното има и по-широк социален смисъл, то насочва към размисъл по най-тревожните въпроси на века, каквито са въпросите за свободата и робството, за равнопоставеността на жената и предназначението на новите хора, за излишния човек — човекът „нищо“ и грубата социална експлоатация. Всяка една от балканските литератури поставя и решава тия въпроси на свой терен, но съответните произведения безспорно имат по-богат смисъл, по-всеобхватно значение, разкриват повече страни на многоликата социална действителност на XIX век. И тук паралелът може много да ни помогне. Той показва връзката между национално-специфичното и общото в ония белетристични творби, които повдигат и решават тъкмо тези въпроси. Ако например се запознаем с критико-реалистичната и силно изобличителна творба на румънския писател Николае Филимон „Старите и новите чокои“ („Ciocoiî vechi şi noi“), ще забележим как чрез нея румънската литература осветлява в национален и общочовешки план въпроса за социалната справедливост, за демаскирането на старите и новите чокои и пр. Ако пък съпоставим повестта на Филимон с Каравеловата повест „Хаджи Ничо“, ще доловим редица сходни черти в художествения образ на румънските чокои и едрите български чорбаджии, ще оценим по-добре и много по-пълно заслугата на белетристиката, заела се да осветли художествено един голям — колкото национален, толкова и социален въпрос. В самата ориентация на българската възрожденска белетристика към тази наболяла за всички народи тогава проблема се съдържат едни от елементите на нейното по-широко извъннационално значение.

В балканските литератури от миналия век се обособява един специфичен тип социална белетристика, издържана повече в публицистичен, отколкото в класически повествователен стил на западноевропейския роман. Преследваната тогава утилитаристична цел да се въздейства бързо върху индивидуалното съзнание в посока на свободолюбивите принципи, прокламирани от революцията през 1848 г. и Парижката комуна от 1871 г., видимо налагат публицистичния маниер в художествената литература на борещите се за националното си освобождение балкански народи. Този маниер подменя класическото повествование с преки характеристики, с предварително добре формулирани констатации, с шрихиране на няколко само детайла в образа на главните лица и пр. Така е в „Хаджи Ничо“, в „Маминото детенце“ и в други социални повести на Каравелов, в които писателят с преценките и изводите си изпреварва развитието на сюжета. „Пред по-силните и пред по-богатите — внушава ни той — Хаджи Ничо е просто на просто мекере. . . Хаджи Ничо е търговец човек, но у него има нещо си, което са нарича чокойско, нотабилско, чорбаджийско, аристократическо, военно и сенаторско. . .“ И още: „С една дума физическите негови красоти се определяват твърде просто: махнете му главата и ще да остане една квадратна маса, която е съставена из лой и крехтина. . .“ Така е и в поменатата първа румънска критико-реалистична повест, в която публицистичният подход към изобразяваната действителност също е основен: „Любовта към родината, свободата, равенството и самопожертвователността са свещени думи за всеки чокой, които той разпространява чрез публични и частни събрания. Но тези граждански добродетели, от които постига такъв блясък, не са нищо повече освен стъпала на стълбата, по която иска да се издигне. . .“ Или

самото начало: „Господа чокои! Измина много време, откакто с тази повест денем и нощем, също както Диоген, търся една класа от хора, за да ѝ я посветя. Поисках да направя тази чест на болярите, но след като размислих сериозно, промених решението си, защото сред тази класа са се промъкнали много корупирани приишълци. . .“¹

Изчерпателната съставка на двете произведения ни въвежда в тяхната особена композиция, в художествената характеристика на образите, в ползуваните от Филимон и Каравелов изобразителни средства, показва ни сходни черти на ония белетристични творби в някои от балканските литератури, които най-общо можем да определим като социално-изобличителни. Това обаче е по-специална задача, интересува ни само по-широкото значение на проблематиката в Каравеловите социални повести. Най-големият български белетрист от тази епоха е подчертано социално-етичен, стреми се към едно прогресивно философско осмисляне на тревожните проблеми на неговото време. Ето го още в повестта „На чужд гроб без сълзи плачат“, една от първите му белетристични творби, в която сякаш с гласа на видните руски писатели-разночинци подхваща разговор за историческата роля на народните маси: „Тежко е да живее човек и да търпи сиромашията, тежко е наистина; а като размислим малко по-дълбоко, то, да ви кажа право, и сиромашията си има своя добра страна. Но преди да ти разкажа, мой читателю, какви случаи стават със сиромасите, ти узнай по-напред от мене, че сиромашията има много лошасти страни, узнай и това, че тя твърде често убива човека, умъртвява в него всичко, щото е човеческо, а в същото време го възвишава до такива велики дела, които на богатия никога не би дошли в главата. . . ; а ние видиме, че най-големият французски сиромаси преди 80 години прославиха Франция, избавиха всичкият свят от хилядолетните му страдания и показаха на човечеството новия живот.“ Към тия слоеве на обществото писателят е особено разположен, тях той предпочита, на тях в творчеството си поверява отговорни задачи. Характерно за метода и художествените му възгледи е, че образът на обикновените хора извайва с любов, че в повестите и разказите си говори за човека, който чезне или побежда във време на дълбоки конфликти, че открива този човек за българската литература. Образът на положителния герой в социалните повести на Каравелов също е изграден в национален и общочовешки план. Така е и в поменатата румънска повест, в редица белетристични творби на сръбската и хърватската литература. Каравеловият положителен герой (Ганчо Галинич, Любомир Калмич, Цая, Емил, Добра и други) формално се противопоставя на Хаджи Ничо, Георги Пиперката или Сава Йованович, ала конфликтът му с тия социални типове има много по-широка основа. В нея се отразява привързаността му към прогресивните социални идеи на миналия век, долавят се стенанията и на изобщо социално потиснатата личност, почувствуващи, разбира се, най-пълно чрез болките и страданията на българина. Положителният герой в социалните повести на Каравелов, пък и в българската възрожденска белетристика като цяло, не се отличава с ярки индивидуални черти, в образа му не са пресъздадени силни характери, които да ни вълнуват повече с разбиранята и делата си, с ясната си и философски осмислена позиция за света. Това е безспорен факт. Но ще бъде погрешно, ако съвременното наше литературознание и при тази ограничена от времето и възможностите на писателя обрисовка на положителния герой в българската възрожденска белетристика, продължава да не изтъква общочовешкото и прогресивното в социалните и философски принципи, от които се ръководи. Много по-ярка и характерна е тази особеност в развитието

¹ Цитат по изданието на повестта от 1956 г., под редакцията на Джордже Ивашку.

на белетристичния жанр след Освобождението в произведенията например на Иван Вазов и Елин Пелин, но безспорна е тя и при Каравелов.

Когато се поставя въпросът за националното и общочовешкото в българската възрожденска белетристика и в цялата ни литература изобщо, нужно е да се обясни правилно една друга нейна отличителна черта. Както е известно, основните ѝ произведения са насочени срещу националните и духовни потисници на българския народ, срещу ония, които пряко и косвено са осъществявали асимилаторската политика на османската империя и на гръцкото фанариотско духовенство. С отрицателните черти в характеристиката на съответните турски паши, гръцки фанариоти и кокони ние се срещаме в почти всяка белетристична творба — от „Нешастина фамилия“ до „Децата не приличат на бащите си“. Те са много и ярко посочени в повестите и разказите на Каравелов, в по-голямата си част замислени и осъществени като художествена илюстрация на българския живот под робство, на българските страдания и борби за свобода. Както изобличаването на социалния враг не е белег за антидемократични тенденции в българската литература, така също рязката ѝ позиция спрямо потисниците на националната и духовната свобода на народа ни не може да бъде разглеждана като проява на някакво тесногръдо националистично отношение към народните маси в страните, които са поддържали асимилаторската политика. Патриотичният дух в тия творби не е преднамерен, техният патос е в устрема и целите на национално-освободителната борба, която премина през няколко етапа, за да изясни през 70-те години напълно своето отношение към турския народ и да установи определено, че неговите интереси и права са също застрашени в условията на феодалния гнет. Вярно е, че някои писатели, най-вече Каравелов, не са достатъчно прецизни в езика си, често изразите „турци“, „турски работи“, „турска жестокост“ и пр. се употребяват произволно и обобщено, а не в своя конкретен смисъл. Съвременният исторически подход може да обясни това, за да не допуска пресилен и неточни в същността си констатации. Но дори и в този твърде специален случай може да се долови хуманистичният протест на българския възрожденски писател срещу безправното и тежко положение на турския народ, потискан и унизяван от същите сили, които държат в подчинение българския и други християнски народи. В една от характерните си повести („Турски паша“), Каравелов рисува покъртителна сцена на морални издевателства над българки и туркини в един от стотиците възможни тогава хареми.

*

Новобългарската литература се създава и развива в атмосфера на все по-активно общуване с други национални литератури и култури. Още в самото си начало тя отхвърля херметизма, интересува се от тревожните въпроси на света и използва всяка възможност, за да установи с него по-непосредна и дейна взаимовръзка. Дейността на почти всеки български писател и книжовник представлява своеобразна нишка от това толкова оживено и с положително значение за нас общуване. В хилендарския манастир авторът на „История славянобългарская“ разговаря полемично с монаси от други народности и защитава най-святото право на всеки народ — правото да бъде свободен и да създава култура на своя роден език. Софроний Врачански повече от десет години прекарва в Румъния, обогатява там своите знания за света и с просветенските идеи, които усвоява, допринася за началния подем на родната му литература и култура. Константин Фотинов и Иван Богоров — едни от първите български журналисти — познават няколко страни, разбират добре, че българският живот не може и не бива да протича откъснато от събитията в

света, поради което във вестниците, които издават, малки по обем, поместват информации за външния свят, формират у българина интереси към неговите проблеми. Забележете — българският възрожденски печат в сравнение с печата в останалите балкански страни, се появява твърде късно, а още с първите си вестници бърза да съчетае националното и интернационалното, да вземе отношение по големите въпроси на деня, да приветствува идеите на Френската революция и да поздравя борческия дух на черногорците, да изрази съчувствие към населението в африканските колонии и да протестира срещу безправията на негрите в Америка, да запознае българския читател с произведения на други национални литератури. Още в пробния брой на списанието Фотинов намества „Повест за древнаго народа греческаго“, а в друга своя статия, в която излага разбиранията си за характера и целите на българското училищно образование, той се застъпва за изучаването на турската, гръцкия и други национални езици, воден все от желанието да създаде условия за едно по-непосредно общуване между българския и други съседни или по-далечни народи. Оценяван с оглед на тази своя особеност, възрожденският печат ни насочва към неизследвани още прояви на националното и общочовешкото в българската литература в характера и възпитанието на народа ни. Но нека се върнем към примерите, с които започва последната част от предлаганата статия.

Събитията отвеждат Раковски във всички балкански страни, сродяват го с прогресивните обществени движения в тия страни, предлагат му сътрудничество с тях в името на идеи и задачи, близки на всички балкански народи. Годините 1857—1861 изпълват биографията му главно с дейността, която развива в Нови Сад и Белград, улесняван и щедро подпомаган от Данило Медкович и сръбската свободолубива общественост. Особено важна се оказва годината 1864 г., когато в сътрудничество с Богдан Петричейко Хъждеу Раковски издава българо-румънския вестник „Будучност“ (Viitorul). В румънската столица през тази година се срещат и си подават ръка двама видни дейци, насочата на техните интереси очевидно и сега е различна — единият повече предпочита спокойната научна изследователска дейност и след години ще се посвети предимно на такава именно дейност; другият (Раковски) търси да съчетае научните си интереси с национално-освободителните и революционни задачи на своя народ, поради което едновременно си служи с перото и сабята. Обединява ги техният демократизъм, прогресивната им идея за национална свобода и социална справедливост. И вестникът си „Будучност“ те посвещава на борбата за националното и социалното освобождение на широките народни маси в България и Румъния, на техните общи социални интереси.

Каравелов и Ботев, включително и младият Вазов могат да не бъдат споменати тук. Чрез тях връзките на българската литература и публицистика с по-широката световна литературна действителност се изявяват в още по-разнообразни форми. Ще припомня още познатия факт, че най-значителните творци на българската възрожденска литература се формират в Русия; български литературни групи или читалища има в Белград, Букурещ, Крайова, Бранла, Виена, Лайпциг и в други европейски градове, които имат значение не само като средища на съществуващите през XIX в. централни търговски линии, но също и като центрове на активен литературен и културен живот, на литературните връзки между съответните народи. Този факт също има отношение към интересуващата ни проблема.

Както добре личи от приведените дотук факти, новата българска литература наистина се създава и развива в условия на много и различни по значение контакти с външния свят. В основната си част тези контакти се отразяват положително върху непрекъснатото развитие на националните традиции в на-

шата литература, върху отношението ѝ към идеалите и борбите на други народи. Върху формирането на нейните национални черти и особености. Защото почти всички български писатели и книжовници установяват връзките си с други национални литератури върху основата на добре осъзнатите си национално-патриотични задължения към литературата и ярко изявено разбиране за интернационален дълг.

Случайното и стихийността в тези контакти и отношения имат твърде ограничени по време и резултати изява. Всичко, което получава отвън в условията на своето общуване с другите литератури, нашата възрожденска литература подчинява на осъзнатите национални и интернационални задачи, на традициите, които си създава и неотклонно следва.

По-всеобхватното значение на една литература не проличава само в изключителните художествени образци с национални и общочовешки мотиви, които създава в процеса на своето развитие, но също и във възприемането на тези творби от други народи. В нашата литературна наука обаче въпросите за литературните контакти и отношения се поставят и изясняват главно с оглед на въздействието, което българската възрожденска литература е получавала в своя път от съседни и по-далечни национални литератури. Сравнителното ни литературознание изследва предимно тази страна на взаимоотношенията и неоправдано продължава да се интересува по-малко от ония факти, които илюстрират възприемането на българската възрожденска литература и изобщо на българската литература от други народи, отражението ѝ в техния литературен и идейно-политически живот, което с основните си резултати също хахаактеризира общочовешкото в нея и нейното по-широко извъннационално въздействие. Изследвали сме подробно влиянието на Доситей Обрадович или на Фонвизиновите драми у нас, говорили сме аргументирано за популярността на немския сантименталист Христофор Шмид, а нямаме нито едно цялостно проучване за широкото възприемане, да речем на Ботевата поезия и на Вазовото художествено творчество в редица съседни и по-далечни страни. Без да се спирам на основни погрешни постановки и недостатъци на сравнителното разглеждане на българската възрожденска литература, с оглед на темата ще отбележа тук накратко някои от формите и фактите на възприемането ѝ предимно сред балканските народи.

Широките контакти, които българските книжовници и писатели си създават в страните, където пребивават временно или по-дълго, допринасят да се формира в тези страни по-оживен интерес към ранните и по-новите постижения на българската възрожденска литература. Информацията и оценъчните отзиви, по-обстойните литературни бележки и критики за нашата литература в чуждестранния печат, както и общите статии за България и българския народ, показват как постепенно проявите и постиженията на литературата ни придобиват все по-голяма известност сред народите на Европа. Установяват се елементарни форми на общуване с определено историческо значение: чрез тях една нова литература, българската, разкрива пред света или определени негови райони, свои отличителни черти, изважда от неизвестност художествената култура на българите. Едни от тези информации и отзиви, помествани в европейски вестници с различни програмни начала, утвърждават патриотизма на възрожденските ни книжовници, други изтъкват като положителен белег отразеното в произведенията свободолюбие на българския народ, жанровото и тематично разнообразие на бързо развиващата се българска художествена литература, на която сърадват и пожелават нови успехи. Основният им патос е патосът на утвърждаването, изразеното понякога неудовлетворение идва от все още малкото успехи, от непостигнатото желание новобългарската литература да се представя от повече характерни имена и произведения.

Често отзиви и бележки от този род са последвани от превод на отделни произведения на новобългарската литература, които в началото изпълняват чисто информативна роля, без да постигнат по-определено отражение в развитието на съответната чуждестранна литература. Но те имат важно историко-литературно значение наред с тази си роля в отделни случаи насочват още по-определено вниманието на сръбски, хърватски или други писатели към българската действителност. Ще посоча само Иван Кукулевич Сакцински, Йован Стерия Попович, Константин Огнянович, Станко Враз и още някои техни съвременници, също румънски и много руски писатели (особено Иван Тургенев, Лев Толстой, Всеволод Гаршин), които създават творби с български мотиви и така укрепват една положителна традиция, която през следващите десетилетия доразвиват в творчеството си много техни последователи. Появата на български мотиви в редица чуждестранни литератури от XIX век и на сръбски или други национално-патриотични мотиви в нашата възрожденска литература също е белег за по-широкото ѝ значение.

Естествено по-голяма стойност имат ония факти, които са несъмнено доказателство за непосредно участие на писатели от една националност в литературния и културно-просветния живот на съседни и по-далечни народи. Тъкмо в това отношение българската възрожденска литература заслужава по-специално внимание. Защото видни нейни представители, ръководени от национално-патриотични и интернационални идеи, често напускат родните предели, за да се отдадат с присъщия им ентузиазъм на литературните, културно-просветните или идейно-политическите нужди на други народи. Дейността им сред тия народи не е достатъчно изследвана, не са посочени обективно много нейни прояви. Сред книжовниците ни от първата половина на миналия век изпква Неофит Рилски, спечелил признанието на видни гръцки общественици, които го уважават като радетел и на гръцкото образование. „Знаейки призванието, което имате в сърцето си и пламтящата ревност за образованието на младежта, гръцка и българска — чувство действително благородно, което сигурно ще издигне образи и статуи за почитаемата ви личност, когато двата народа ще се удостоят с благородни чувства и ще признаят благотворството ви (к. м.) — като зная, казвам, всичко това — отбелязва в едно свое писмо до него Диамантаки Табаков — смея да ви обременя с всичко това. . .“ А в послание на цариградския патриарх Антим от 3 септември 1852 г. до игумена на Рилския манастир се отдава дълбоко признание на Неофит Рилски за всеотдайната му педагогическа дейност в богословското училище в Халки. „Преподобнейшият учител от вашия манастир, г-н Неофит — четем в посланието — който вече доста години преподава славянски език в богословското училище в Халки, справедливо привлече благосклонността и любовта на светата Христова църква, именно защото положи пламенно старание и доказва искрена ревност за изпълнението на учителските си задължения без остатък“¹ (к. м.)

В различна степен показателни са също животът и дейността на Петър Берон, Васил Априлов, Иван Селимински, Никола Пиколо и други техни съвременници. Значителен е примерът на Георги Раковски, най-съдържателен обаче е приносът на Каравелов в развитието на сръбската литература, изследван подробно от сръбски и български автори. Чрез делото на този български писател българската възрожденска литература изобразява повече човешки

¹ Иван Снегаров, Гръцки писма на Неофит Рилски, БАН, София, 1956, стр. 394.

съдби, повдига и решава по художествен път основни социални въпроси на XIX век.¹

Всички тези факти очевидно представят в по-широки рамки възприемането на възрожденската ни литература от другите български народи. Безспорно това е продължителен процес, който в разгледаните две форми² започва още с пребиваването на Софроний Врачански в Румъния и завършва през 1878 г., когато Каравелов и други български писатели-възрожденци напускат Румъния или Сърбия, за да се установят завинаги в своето освободено отечество. Но общуването на българската литература с други национални литератури познава още една форма — усвояването, художественото преосмисляне на определени творби. И с тази най-характерна форма то продължава, проследяват я и в наши дни.

Споменах, че първоначално преведените произведения на българската възрожденска литература изпълняват повече информативна роля и остават в периферията на развитието на съответната друга литература. Ботевата поезия обаче решително променя това състояние. Превеждането ѝ в славянските и неславянските европейски страни постига много по-висока и естетически осмислена роля, — тя бива възприемана и оценявана както с национално-патриотичното, така и с общочовешките си мотиви, прониква в художествените представи на други поети за света, става стимул за нови творчески търсения, за нова поетическа изява на личността. През различни исторически периоди въздейства различно, като всякога извисява и обогатява индивидуалното съзнание, до което се докосва, съсредоточава го над големи въпроси на обществената история. Началото на нейното творческо възприемане и усвояване от други народи и литератури идва непосредствено след смъртта на вдъхновения поет-революционер. Ще се спра тук на това начало, защото може да ни покаже как чрез Ботевата поезия национално-патриотичното и общочовешкото в българската възрожденска литература бива естетически съпреживяно в развитието на някои литератури. В случая имам предвид отзвука ѝ в Хърватско — страната, която първа почувствува големия поетичен талант на автора на „Моята молитва“. Този радушен прием се обуславя от революционните задачи на хърватския народ в борбата му за духовен напредък и национална независимост, от здравите традиционни връзки на хърватската художествена литература с народните борби и идеали, на които естествено импонира и произведения на други национални литератури. Проследявайки процеса на проникването на Ботевите революционно-демократични и художествени идеи в балканските страни, можах да установя, че и в Хърватско (както напр. в Сърбия, Чехословакия, Румъния) до Освобождението на България от турско робство Христо Ботев е познат предимно със своята революционна и журналистическа дейност. Той бива забелязан, обикнат и възприет с революционно-демократичните принципи, които следва и отстоява, със своята приобщеност към идеала за социална правда, с готовността си да изгори в пламъците на разгарящата се освободителна революция на Балканите. Затова и в Хърватско издаваните от Христо Ботев вестници, особено бойният орган на БРЦК в „Знаме“, биват посрещани като източник на вярна и необходима при тогавашните усло-

¹ Наскоро в Съветския съюз бе защитена кандидатска дисертация, чийто автор между другото подробно говори за широкия отзвук на Каравеловото белетристично творчество в Армения, за въздействието му в арменската литература.

² Пътном трябва да отбележа, че и обратните примери са също от значение за историята на българската литература. Дело на Юрий Венелин, Вук Караджич, Иван Кукулевич Сакцински, Константин Огнянович и други с немалко свои прояви се свързва пряко с нашето литературно и културно развитие през Възраждането, но това е по-специален и повече изследван въпрос.

вия информация за създаващата се революционна ситуация в поробена България, като трибуна на тази революция.

Скоро след Освобождението обаче пред хърватския читател Христо Ботев се разкрива и като талантлив, дълбоко оригинален поет, от революционните песни на когото хърватският народ може да черпи вдъхновение в собствената си борба за свобода и национална независимост. Върху широка национално-патриотична и противоречива социална основа започва и се осъществява едно наистина творческо общуване и с поета Ботев. Може би не е случайно съвпадение обстоятелството, че и тук, в Хърватско, най-първо вниманието привлича Ботевата „Молитва“. В 1882—1883 г., редактиран от Звонимир Дерков и издаден в ръкопис (вероятно поради липса на парични средства) наблюдаваме интересно явление. Заедно с други художествени творби и статии в алманаха е намерил място Вазовият разказ „Неотдавна“, преведен сполучливо и преписан от Звонимир Дерков, който написал и първата биографична бележка за писателя. В края на разказа, явно с цел да създаде у читателя по-пълна представа за възрожденската епоха и национално-освободителната борба на българския народ, Дерков прибавил и оригиналния текст на стихотворението „Моята молитва“, преписано от него с латински букви:

O moj bože, pravi bože,
ne ti što si v nebesata,
a ti što si v mene bože,
men, v srceto i dušata

Преписът е точен и хърватският читател е могъл да почувствува привързаността на Ботев към идеите на прогреса, неговата откровена изповед да намери смъртта си в редовете на борбата за осъществяването на тези идеи. В това отношение той е бил улеснен и от кратката, но много съдържателна мисъл на Дерков, изказана в края на самия препис: „Да, молитвата на Ботев се е осъществила!“

В процеса на непрекъснатото разширяване и обогатяване на българо-хърватските литературни взаимоотношения след Освобождението до наши дни Ботевата поезия заема важно място. Ала една от най-съществените и резултатни последици от нейното проникване в Хърватско представлява положителното ѝ въздействие върху идейното и творческо оформяне на хърватския поет Август Харамбашич (1861—1911). Кой е този малко познат у нас поет? Заел място сред най-значителните представители на хърватската художествена литература през 80-те години на миналия век, Харамбашич прави първите си творчески стъпки под несъмненото въздействие на Август Шеноа, на прогресивните политически и литературни движения в Хърватско и останалите южнославянски страни. В богатата с идеи и събития обстановка на съпротива срещу австро-унгарската зависимост Харамбашич създава голямо по обем и значение поетично творчество. Само през периода 1881—1887 г. той издава няколко стихосбирки, от които по-важни са: „Ružmarinke“ (1883), „Slobodarke“ (1883), „Sitne pjesme“ (1884), „Tugomilke“ (1887). Същевременно Харамбашич е твърде продуктивен и като преводач. В този изключително интересен период хърватският народ на него дължи най-много за възможността да чете в превод на своя роден език творби от Тарас Шевченко и Марко Вовчок, „Война и мир“, „Детство, младост и юношество“ и „Севастополски разкази“ от Лев Толстой, „Мъртви души“ от Гогол, „С огън и меч“ и „Quo vadis“ от Хенрих Сенкевич, „Песни на роба“ от Светоплук Чех, Шекспирови драми и пр. Тук трябва да бъде специално отбелязана и издадената през 1886 г. малка антология под заглавие „Bugarske pjesme“, в която Харамбашич включил свои преводи на Ботеви, Каравелови и Славейкови стихотворения.

За да бъде характеристиката на поета по възможност по-изчерпателна, необходимо е да се отбележи още и това, че през същото десетилетие той се проявява и като отявлен враг на австро-унгарското господство в Хърватско. Цялата му поетическа, преводаческа, журналистическа и обществена дейност е посветена на тази основна задача, станала съдържание на неговия идеен живот в последните две десетилетия на миналия век. Биографичните данни показват например, че по време на едни военни маневри, проведени през 1885 г. под наблюдението на Франц Йосиф, когото войници и офицери приветствували с „ура“ и „да живее“, Август Харамбашич — тогава доброволец — гневно извикал: „Защо крещите „да живее“? Та това не е наш, това е унгарски крал!“ Все по същото време Харамбашич се изявява и като убеден привърженик на движението за единство и разбирателство между славянските народи на Балканския полуостров. Разпалената през 1885 г. Сръбско-българска война в угода на враговете на това разбирателство буди у него само тъжни размишления, защото разбира, че вместо желаните условия за братство тя създавала нови препятствия, помрачава сближението между южните славяни. Колко протест има в стиховете му:

Jer mijoš uvijek sljepci smo ti stari,
još uvijek brat ne pozna brata svoga —

написани по повод на пламналата Сръбско-българска война.

Поет с будно обществено съзнание, с трайно чувство за дълг пред своя народ и славянството изобщо, Август Харамбашич приема Ботевата поезия като откровение на един голям революционер, като вдъхновен израз на националноосвободителната борба на българския народ, за която се информира от съобщенията в хърватския и сръбския прогресивен печат, като поетичен манифест на неутолимия стремеж у човека към лична и обществена свобода. В дните на особена революционна атмосфера в Хърватско Харамбашич придава голямо значение на художествената литература, най-вече на поезията, като изразител и вдъхновител на народните чувства и идеали. Затова и стиховете, които отпечатва в началото на 80-те години, той отправя направо към своите сънародници, у които иска да разпали отново и по-силно искрата на свещената борба за национална независимост. В духа на Ботевата молитва и със скромността на поет, убеден напълно в правотата на тази борба, Харамбашич изповядва

Ja ću radit za slobodu
kroz sav život svoj,
upotrebit svaku zgódu
u probitak njoj.

A za robstvo neću znati,
makar da sam rob,
dok mi dvoje moraš dati:
Viešala il grob!

Подготвен от родната действителност и политическата атмосфера на въстания в Босна, Херцеговина, България и Сърбия, авторът на цитираното стихотворение бързо приема Ботевия идеен свят, заживява с мислите и мечтите на българския революционер, с неговата твърда вяра, че „тоз, който падне в бой за свобода, той не умира“. Убедителни доказателства в това отношение ни предлага поетичното творчество на Август Харамбашич, особено поместената стихосбирка „Slobodarke“, издадена през 1883 г., и антологията „Bugarske pjesme“, отпечатана в Загреб през 1886 г. непосредствено след Сръбско-българската война.

Стихотворенията в „Slobodarke“, печатани първо поотделно в хърватския вестник „Sloboda“ през 1881—1883 г., са вдъхновен поетичен израз на патриотизма на славянофилството на техния автор. Написани под несъмненото въздействие на Ботевата поезия, с която Харамбашич се запознава вероятно чрез българските студенти в Загреб, които дошли там наскоро след Руско-турската

освободителна война,¹ те бележат нов момент в неговото идейно и творческо развитие. Спокойният тон в първите му оригинални песни за любовта, разбрана като душевна наслада или страдание на сърцето, сега е заменен от гневния протест на поета срещу заобикалящата го робска действителност, от пробудилото се у него ново съзнание, че без национална свобода няма нито истинска любов, нито пък лично щастие. Израз на това ново съзнание представляват призивно-революционните стихове в „Slobodarke“, в повечето случаи написани в стила на прогресивния романтизъм. „Свобода или смърт“, „хладен гроб“ вместо „робски живот“, призив към любимата да му бъде вярна другарка в борбата за свобода — ето за какво бленува вдъхновеният автор на „Slobodarke“. Като посочва за пример на своите сънародници освободителната борба на българския народ, в стихотворението си „Jl slobodu ili smrt“ Харамбашич казва

Hrvaćanski ustaj sine,
budućnosti zove kob!
Za slobodu otažbine
ma u hladan pao grob! (к. м.)

Твърдата решеност на поета да бъде заедно с борещия се за свобода хърватски народ е главен мотив в много от стихотворенията му. Той отхвърля робската действителност и към подрастващото поколение отправя един апел: да се стреми към свободата:

Za naša nas djela čeka
ili pakō, ili raj
Ali što će kazna neka
kad životu bude kraj?

Ja ću svojoj djeci tako
prikazivat nauk taj:
kleto robstvo — to je pako
a sloboda — to je raj.

Още по-близко до Ботевата поезия по своя идеен замисъл са стихотворенията „Za slobodu“, „Pre boja“ и „Možda“. Те разкриват новото разбиране на поета за любовта и дълга към родината, за безсмъртието на бореца

Ah, ne plaći, djevo, golubice bjela,
ta ja žarko ljubim i milujem tebe!
Al za slobodom gine duša, cjela
za nju moram mladjan žrtvovati sebe (к. м.)

или:

O, ne lomi bjelih ruku
i ne tuži takvu muku!
Jl ćeš radje sve do groba
Gubit, dušo, bjedna roda?

Убеждавайки своята любима, че по-достоеен за нейните чувства ще бъде като свободен, а не като унижен роб, поради което е готов да пожертвува за свободата всичко свое, дори и живота си, в същото стихотворение поетът и мменя ява оня дълг, който и Ботев поставя пред своята другарка на сърцето:

A kad padnem, ruke zdene,
ti požalit nemoj mene
No tek javi milom rodu
da sam pao za slobodu!

Или в „Pre boja“:

Ti ne plaći moje lane,
ako muž ti u grob pane:
ta svi puti do slobode
vrh grobova samo vode

No tek uči moga sina
što je narod otačbina
pa da i on bude znati
za dom živit, umirati! (к. м.)

¹ Връзките му с тях са отразени в неговото писмо до Доброслав Брлич от 31. XII. 1880 г., поместено в том X на цитираното издание, стр. 330.

Прочитането на тези стихове не оставя у нас абсолютно никакво съмнение в оказаното от Христо Ботев идейно-емоционално въздействие върху автора им. Веднага обаче трябва да се подчертае самостоятелният подход на Харамбашич към робската действителност в Хърватско и отразените в Ботевата поезия мотиви. Те силно допадат на неспокойния дух на хърватския поет и той по своему, със свой поетичен език разговаря с любима и другари, с майка и братя за теглата народни, за утрешния ден, деня на свободния живот! Завладян от особената социална и политическа атмосфера, пресъздадена в някои от песните на Христо Ботев („В механата“, „Елегия“, „Борба“), Харамбашич разкрива трагичното състояние на своята творческа личност, отишла в мечтите си по-напред от реалните възможности на тогавашната действителност, от присъщите на някои среди пасивност и примиренчество спрямо националния потисник. Емоционалното въздействие на съответните Харамбашичеви стихове е по-слабо от Ботевите песни, навярно защото те не са така изстрадани в непосредствена борба с врага, ала непримиримостта, с която хърватският поет се отнася към житейската пошлост, е плод на същото онова високо съзнание за дълг пред народа и отечеството, което насочи Ботев в люта битка с лъжепатриотите и в редовете на българската революционна емиграция. Нима може да се каже, че не е близко по дух до Ботевата поезия и същевременно дълбоко оригинално Харамбашичевото стихотворение „Što si tako neveseo“, изпълнено с чувства на гневен протест срещу еснафското бездушие, срещу действителността, която потиска и дори унищожава човека:

Mante me se, kukavice,
ne dirajte u me!
Ko oluja glavom mojom
čudne misle šume.

Sve e moje davno palo
već u grobnu tmušu,
imam srce otrovano
i očajnu dušu!

Mante me se, kukavice,
mante me se, ljudi!
Svaki valjda svoju cjenу
sam po sebi sudi!

To ću srce ja prikazat
vragom roda svoga,
ne bi li se otrovali
s jada njegovoga!

В минути на такова състояние, потиснат и неразбран от средата, в която живее, Харамбашич създава стихотворения, чрез които гласът на загрижения за съдбата на народа поет проклина и настойчиво призовава. Сега стихът се изпълва с въпроси и възклицания, които характеризират разгарящата се драма в душата на поета; тревожната интонация в собствената му мисъл, помрачена от нерадостното положение на роба, е интонация и в стиха му:

Gostite se, velikani,
izjelice svoga ruka!
A ja, sužanj, izjadani,
ginem posred teških muka!

Или в стихотворението „Samrtnice“.

Što se vijaš, gavrane,
oko moje glave?...

По-голямата част от песните в „Slobodarke“ са плод на това въздействие и говорят за голямото водушевление, с което хърватският поет е чел „На прощаване“, „До моето първо liebe“, „Елегия“, „Майци си“, „В механата“, „Борба“, „Хаджи Димитър“, използвани като основа за създаването на оригинална революционно-призивна поезия. Духът в „Slobodarke“ е напълно еднакъв с духа в „Bugarске pjesme“. — забелязва хърватският литературен историк Антун Барац. Ако например стиховете на Христо Ботев

Potkrepi i meni ruku
kad se rod mi digne jadni,
ah, da i ja u toj borbi
najdem dični grob svoj hladni

не носят името на автора им, без съмнение човек би ги считал за Харамбашичеви.“¹

*

Спрях се по-подробно само на началния момент от възприемането и съпреживяването на Ботевата поезия в Хърватско, непосредствено след Руско-турската освободителна война. Постепенно това творческо общуване с личността на поета-революционер се разраства и в различна степен обхваща всички славянски страни, продължава и в наши дни, когато за много народи името на Христо Ботев е синоним за най-хубавото в българската художествена литература, така както името на Георги Димитров — за социалистическия патриотизъм и интернационализъм на народа ни. Частичният пример с Август Харамбашич показва как едно голямо художествено богатство преминава родните граници, в които е създадено, за да може при други условия да въздействува със своята идейно-естетическа правда. С творчеството на Вазов, Елин Пелин, Яворов, Смирненски, Вапцаров и други български писатели това въздействие става по-многогранно и още по-значимо, отбелязва основните елементи и координати на едно продължително, резултатно взаимоотношение с литературите, в които го откриваме. Без да бъде надценявано, то трябва да се изследва обективно във всичките му възможни прояви и резултати, та сравнителното изучаване на българската възрожденска литература, пък и на цялата ни изобщо литература да не бъде повече едностранчиво, да се разкрие в пълнота приносът ни в световната художествена литература.

Националното и общочовешкото в българската възрожденска литература е основна и неизследвана тема на българското литературознание. В статията си обърнах внимание само на отделни нейни страни, показах най-общо хармоничното единство между тези два главни компонента (национално-патриотичното и общочовешкото) в художественото творчество на поети, белетристи и публицисти, без да засягам всички аспекти на самата проблема, без да отбелязвам и други характерни факти. Като неделима част от световната литература нашата възрожденска литература върху основата на ярко изяви в развитието си национални традиции, формира свое отношение към големи социални проблеми. Тя се извисява до такива естетически обобщения за призванието на човека, които при определени условия имат съществено значение за всички народи.

¹ A. Harambašić Antologija. Uredio i predgovor napisao dr A. Barac, Zagreb. 1926, стр. 28.